

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

SÜLEYMAN VƏLİYEVİN YARADICILIĞINDA TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

İxtisas: 5716.01- Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Faiq İmaməli oğlu Şirinov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt – 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin “Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Yusif oğlu Əliyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru,
Rəhim Nadir oğlu Əliyev

filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova

filologiya elmləri doktoru, professor
Zahid Abdulla oğlu Xəlilov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən **FD 2.24** Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor

Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor

Nigar Vəliş qızı İsgəndərova

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xalqımıza zəngin mənəvi irs bəxş etmişdir. Bu irsin böyük bir hissəsi başdan-başa ziddiyyətlərlə dolu, inqilabi çevrilişlərlə səciyyələnən sovet dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan xalqının dünya düzənində yerini tapması, milli şüur yetkinliyinin həyatın və mədəniyyətin bir çox sahələrində təzahür etməsi bu dövrlə bağlı olduğu kimi, XX əsrin böyük bəlaları – faşizm ilə, stalinizm rejimi ilə, totalitar kommunist ideologiyası ilə üz-üzə gəlməsi də sovet dönməsinin tarixi həqiqətləridir. Azərbaycan xalqının milli özünüdərkli XX əsrin əvvəllərində baş verirsə, özünüdərkli sovet dövründə həmin ziddiyyətlərlə mübarizədə, böyük qarşıdurma və müqavimətlərdən keçərək gerçəkləşir. Tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında ədəbiyyatın rolu və yeri əvəzsizdir. Müasirliyin dərkli, müstəqillik dəyərlərinin formalaşdırılması baxımından da bu irsin araşdırılması vacibdir.

Sovet dövrü ədəbiyyatının yetirdiyi görkəmli yazıçılardan biri də Süleyman Vəliyevdir. Süleyman Vəliyev (1916-1996) zəngin yaradıcılığa malik, dörd roman, onlarla povest, memuarlar, yüzdən artıq hekayə və oçerklər müəllifi olan Azərbaycan yazıçısıdır. O sovet dönməsində yaşamış, dövrün ağrı-acılarını da, ziddiyyətlərini də görmüş, yaradıcılığında əks etdirmişdir. Ümumən yazıçının yaradıcılığı sovet dövründə Azərbaycan xalqının həyatının bütün mərhələlərini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri budur.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq XX əsr ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığına yenidən nəzər yetirir, azərbaycançılıq ideologiyası və bədii dəyərlər baxımından bir sıra klassiklərin irsinə önəm verir və onu təhlilə cəlb edir. “Hər hansı bir yaradıcı insanın şəxsiyyətinə, fəaliyyətinə, yazdığı əsərlərə qiymət verərkən onun yaşayıb yaratdığı tarixi şəraiti, mühiti mütləq nəzərə almaq lazımdır. Nə ədəbiyyatın, nə də xalqın tarixini bu günün reallığı, tələbləri baxımından ürəyimiz istəyən kimi təshih etmək, düzəltmək mümkün deyildir. Tarix elə müsbət və mənfi cəhətləri ilə

birlikdə tarixdir. Əsas məsələ onu günün tələbləri, yeni milli metodologiya, dünya ədəbiyyatının müasir nəzəri-estetik prinsipləri baxımından təhlil etməkdən, gələcək işimizi planlaşdırarkən müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə almaqdan ibarətdir”. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığının milli ideologiyanın, müasir ədəbiyyatşünaslıq elminin tələbləri baxımından öyrənilməsi və tarixi baxımdan qiymətləndirilməsi də aktualıq kəsb edir.

Süleyman Vəliyevin sovet dönəmində uğurla başlayan həyat və yazıçılıq bioqrafiyası çox keçmədən keşməkeşlərlə üzləşmişdir. Süleyman Vəliyev II Dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuş, onun bəlalarını görmüş, əsirlik çəkmiş, faşizmə qarşı beynəlxalq müqavimət hərəkatının sıralarında İtaliyada vuruşmuş və bütün bunları yaradıcılığında əks etdirmişdir. S.Vəliyev Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlxalq müqavimət hərəkatını əks etdirən ilk romanın müəllifi olmuşdur. Beynəlxalq müqavimət hərəkatının ədəbiyyatımızda inikası müasir nöqteyi-nəzərdən yenidən dərk olunmalıdır və bu baxımdan da Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı zəngin material verir.

Müharibədən sonra yazıçı ədalətsiz olaraq repressiyaya məruz qalmış, Sibirə sürgün olunmuş, mənəvi əzab və yaşıntılarını əsərlərində əks etdirmişdir. Süleyman Vəliyev Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya həqiqətlərindən söz açan ilk memuarın müəllifidir. Zamanın sınağına məruz qalmış, stalinizm epoxasının və qatı sovet ideologiyasının amansız zərbələrinə tuş gəlmiş yazıçının bioqrafiyası həmin dövrün repressiv ab-havasının ədəbiyyatda inikasının öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir.

Süleyman Vəliyevin zəngin yaradıcılığı sağlığında geniş oxucu marağına səbəb olmuşdur. “Şor cüllütü”, “Bıqlı ağa”, “Mübahisəli şəhər”, “Düynlər” kimi povest və romanları dəfələrlə Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş, əsərləri bir çox dünya dillərinə tərcümə edilmişdir. 1984-cü ildə “Şor cüllütü” povesti əsasında “Qara gölün cəngavərləri” adlı film çəkilmişdir. 1983-cü ildə “Yazıçı” nəşriyyatı Süleyman Vəliyevin 2 cildədən ibarət “Seçilmiş əsərləri”ni çap etmişdir. Nəsrə yazıçının iki romanı “Mübahisəli şəhər”, (“Düynlər”), beş povesti (“Şor cüllütü”, “Bıqlı ağa”, “Kerç

səhəri”, “İşıqlıq”, “Türk qızı”) və 23 hekayəsi daxil edilmişdir. “Daşlı bulaq”, “Qanlı ocaq” romanları, “Qanadı sınmış quş da uçarmış” və bir çox sənədli hekayələri yazıçının yaradıcılığının son dövrünü əhatə etməklə tarixi həqiqətlərin yenidən və yeni rəkursdan işıqlandırılmasında mühüm önəm daşıyır. Ümumilikdə, Süleyman Vəliyevin sağlığında Azərbaycan və rus dillərində 37 kitabı nəşr olunmuşdur.

Bütün bu səbəblərdən zəngin irsə malik Süleyman Vəliyev yaradıcılığının tarix və müasirlik kontekstində araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Süleyman Vəliyevin həyatı və yaradıcılığı, predmetini isə yazıçının romanlarının, povestlərinin, hekayələrinin, memuar ədəbiyyatının tarix və müasirlik baxımından araşdırılması, təhlili, şərhı təşkil edir. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığının dəyərləndirilməsi, ədəbi irsinə verilən qiymət, ədəbiyyat tarixində mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi də bilavasitə tədqiqatın predmetinə daxil olan məsələlərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Süleyman Vəliyevin geniş və zəngin yaradıcılığı vardır. 1930-cu illərdən 1990-cı illərəcən böyük bir dövrü əhatə edən bədii yaradıcılığı: “Mübahisəli şəhər”, “Düynlər”, “Daşlı bulaq”, “Qanlı ocaq” romanları, “Bıçlı ağa”, “Şor cüllütü”, “Kerç səhəri”, “Türk qızı”, “Mən necə dirildim”, “İşıqlıq”, “Qürbətdən vətənə”, “Məhəbbət buzu əridir”, “Dumanlı gündə” və s. kimi povestləri, “Usta Pirinin ulduzları” sənədli povesti, “İtaliya-Misir”, “Qanadı sınmış quş da uçarmış” və s. memuar əsərləri, “Molla Məmiş və sandıq” (1939), “Əncir ağacı” (1959), “Bir səhəng su” (1963), “Gül dəstəsi” (1972), “Həyatın dadı” (1980) və s. hekayə kitabları XX əsr Azərbaycan həyatının tarixi həqiqətlərini bədii şəkildə əks etdirir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Süleyman Vəliyevin yaradıcılığını yaşadığı dövrün kontekstində, tarix və müasirliyin vəhdətində araşdırmaq, müasir ədəbi dəyərini üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat tarixi-müqayisəli metodla aparılmış, müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətləri

əsasında qələmə alınmışdır. Müasir ədəbiyyat dəyərləri və ədəbiyyat tarixçiliyi biliklərindən konkret problemlərin həllində istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqatın qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiya ilə bağlı aparılan araşdırmalarda həmin məqsəddən irəli gələn bir sıra vəzifələr dururdu. Süleyman Vəliyevin:

- yaradıcılığını tarixi mərhələlər və mövzular üzrə təsnif etmək;
- əsərlərində tarixi keçmişin bədii inikasını araşdırmaq;
- yaradıcılığında neft Bakısının tarixi obrazını tədqiq etmək;
- əsərlərində müharibə mövzusunun özünəməxsus inikasını öyrənmək;
- həyat və yaradıcılığında repressiya mövzusu və həqiqətlərini araşdırmaq;
- yaradıcılığında “mübariz insan” konsepsiyasının formalaşmasını izləmək;
- əsərlərində “müasirlik” anlayışının bədii dərkini üzə çıxarılmaq;
- son dövr yaradıcılığında beynəlxalq mövzu və insan həqiqətlərinin inikasını dəyərləndirmək;
- yaradıcılıq üslubu və poetikasını tədqiq və şərh etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dəyərli nümayəndələrindən Süleyman Vəliyevin bədii yaradıcılığı ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə tədqiq olunur. O cümlədən

- yazıçının ədəbi irsi tarix və müasirlik işığında nəzərdən keçirilir;
- tarixi keçmişin bədii dərkində Süleyman Vəliyevin inqilabi mövzuları milli həyat kontekstində əks etdirdiyinə diqqət cəlb olunur;
- Azərbaycan nəsrində neft Bakısının miqyaslı obrazının Süleyman Vəliyevin yaradıcılığından bütöv bir xətt kimi keçməsi ilk dəfə olaraq işıqlandırılır;
- Azərbaycan ədəbiyyatında antifaşist müqavimət hərəkatı mövzusunun ilk olaraq Süleyman Vəliyev yaradıcılığında inikas olunması üzə çıxarılır, təhlil olunur;

— Azərbaycan ədəbiyyatında repressiya həqiqətlərini əks etdirən ilk romanlardan və ilk memuar əsərlərindən birinin Süleyman Vəliyevə məxsus olması təsbit və təhlil edilir;

— Süleyman Vəliyev yaradıcılığında mübariz insan konsepsiyasının təşəkkülü və gerçəkləşməsi nəzərdən keçirilir;

— yazıcının beynəlxalq mövzuda əsərləri müasirlik müstəvisindən araşdırılır;

— Süleyman Vəliyevin yaradıcılıq üslubu və poetikası təhlil və şərh olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi nəticələrindən Süleyman Vəliyevin yaradıcılığının araşdırılması və dəyərləndirilməsində, sovet dövrü ədəbiyyatının öyrənilməsində, sosializm realizmi ədəbiyyatı problemlərinin tədqiqində, XX əsr ədəbiyyatı və klassik irsə münasibət məsələlərinin araşdırılmasında bəhrələnmək olar. Dissertasiyadan habelə, ali məktəb dərsliklərinin hazırlanmasında, Süleyman Vəliyevin həyat və yaradıcılığına dair xüsusi kurslarda, ədəbiyyat tarixi fənlərinin tədrisində, XX əsr ədəbiyyatına dair praktik-nəzəri seminarlarda faydalanmaq olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın məzmunu Azərbaycanın və müxtəlif xarici ölkələrin elmi toplu və jurnallarında dərc olunmuş 12 məqalə və tezisdə, konfranslarda oxunmuş məruzələrdə əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələrindən ali təhsil müəssisələrində əlavə vəsait kimi də istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiyanın mövzusu SDU-nun Filologiya fakültəsi Elmi Şurasının 29 dekabr 2014 tarixli iclasında (protokol № 4) təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (5 səhifə), I fəsil (51 səhifə), II fəsil (46 səhifə), III fəsil (29 səhifə), nəticə (5 səhifə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı (10 səhifə) ümumi həcmi 144 səhifə və 256.853 işarə sayından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“XX əsr hadisələrinin milli tarix işığında bədii dərkı”** adlanan birinci fəslində Süleyman Vəliyevin həyat və yaradıcılığının mərhələlərinə nəzər salınır, yaradıcılığının əsas mövzu və problemləri müəyyənləşdirilir, yazıçının əsərlərində **“neft Bakısı”** və **“II Dünya müharibəsi”** mövzularının inikası məsələləri araşdırılır, təhlil və şərh olunur.

XX əsr bəşəriyyət tarixində olduğu kimi, Azərbaycan xalqının taleyində də möhtəşəm hadisələr, dərin ziddiyyətlər və toqquşmalar, inqilab və çevrilişlərlə yadda qalmışdır. XX əsrdə Azərbaycan xalqı böyük itkilər verməsinə, dərin faciələrlə üzləşməsinə baxmayaraq tarixin zərbələrinə davam gətirmiş, milli varlığını sübut edərək böyük inkişaf yolu keçmişdir. Milli tarixin bu keşməkeşləri bir çox Azərbaycan yazıçıları tərəfindən qələmə alınmışdır. Onlardan biri də Süleyman Vəliyevdir. Süleyman Vəliyevin romanlarında, povestlərində, hekayələrində, publisistik əsərlərində qoyulan problemlər, əksini tapan geniş həyat materialı, o cümlədən sənədli hadisələr və bütün bunların ideya-bədii dərkı yazıçının yaradıcılığında bir neçə köklü mövzu və istiqaməti müəyyənləşdirməyə imkan verir. Həmin mövzulardan biri – dissertasiyanın birinci fəslinin **“Neft Bakısının obrazı tarix güzgüsündə”** adlanan yarım-fəslində nəzərdən keçirilir.

Bakının neft kəndlərindən birində - Ramanada doğulan, nəsillicə burada yaşayan Süleyman Vəliyev şəhər həyatını, Bakının neft mənzərələrini, insanların həyatı və məişətini dərinləndirən, sovet çevrilişindən əvvəl ailəsi imkanlılar zümərəsinə aid olsa da, yeni hakimiyyəti neft mədənlərində işçi kimi qarşılamış, fəhlə həyatına da yaxından bələd olmuşdur. Bakının fəhlə keçmişindən yazdığı **“Bıqlı ağa”** (1937) və daha sonra **“Şor cüllütü”** (1939) povestləri dövrün sinfi təbəqləri ilə, sosialist realizmi üslubunda yazılsa da, Süleyman Vəliyevin həyat materialını bilməsi, bütün zümərələrin – ağaların, fəhlələrin, orta təbəqələrin, qadın və uşaqların həyatı ilə tanışlığı, xalq məişəti, etnoqrafiyasına, milli psixologiyaya bələdliyi ona povestlərdə eyni zamanda Bakının canlı keçmişini yaratmağa imkan

vermişdir. Neft Bakısının obrazı, onun insanların həyat və mübarizəsi, fədakar əməyi, şəhərin neftlə bağlı ulu keçmişi, şöhrətli dünəni və qürurverici bu günü Süleyman Vəliyevin əsərlərindən əsas bir xətt kimi keçir. Yazıcının bir çox əsərlərində həmin tarixi kontekst əksini tapmışdır. “Usta Pirinin ulduzları” sənədli povesti (1971), “Buzovnadən Qalaya” bədii очерki (1956) birbaşa neft Bakısından, neftçilərin həyatı və mübarizəsindən söz açırsa, eyni mövzunu yazıçı dolayısı ilə Bakı neftçilərinin Şirvanda yeni yataqlar axtarması və kəşfindən bəhs edən “Düynlər” romanı (1966) və “Dağlar ətəyində” hekayəsində (1956) davam etdirir. Süleyman Vəliyevin hətta “müharibə əsərləri”ndə də neft Bakısının unudulmaz obrazı keçir. “Mübahisəli şəhər” romanında Bakı neftçisinin oğlu Aslan Böyük Vətən müharibəsində özünü bir igid kimi göstərsə, *“Usta Pirinin ulduzları” əsərində qocaman neftçinin oğul və qızları öz fədakar əməkləri ilə fərqlənirlər*”¹.

Azərbaycan ədəbiyyatında Neft Bakısının istər tarixi, istərsə də müasir obrazını təsvir edən əsərlər çoxdur. XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalında, Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonlarında, Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərində, Abdulla Şaiqin “Məktub yetişmədi” hekayəsində, Nəcəf bəy Vəzirovun “Pəhləvanani-zəmanə” pyesində, Hüseyn Cavidin “Məsud və Şəfiqə” şeirində, İbrahimbəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” povestində və s. əsərlərdə neft Bakısının ağır mənzərələri əks olunmuşdur. Sovet dövründə Ənvər Məmmədخانlının “Burulğan”, “Bakı gecələri”, Mehdi Hüseynin “Abşeron”, “Qara daşlar” və s. roman və povestlərdə, bir çox hekayə və onlarla poeziya nümunələrində yenidən canlanan neft Bakısının müasir obrazı təəcəssüm olunmuşdur. Süleyman Vəliyevin mövzuya müraciətinin əsas səciyyəvi cəhəti budur ki, neft Bakısı obrazına bütün yaradıcılığı boyu ardıcıl müraciət edir və onu bütün tarixi dolğunluğu ilə əks etdirməyə çalışır.

¹ Ələkbərzadə Ə. Yaradıcılıq yolu // Vəliyev S. Mübahisəli şəhər (roman və povest). Bakı: Azərnəşr, 1974, s. 4

“Usta Pirinin ulduzları” əsərində qədimdən “od, qaz püskürən” “müqəddəs torpağın” neft tarixinə ekskurs olunur, XIX əsrdə Bakının neft diyarı kimi dünyada şöhrət tapmasını yazıçı böyük ictimai təsvir edir. Usta Pirinin uşaqlıq xatirəsindən canlı lövhələr daxil etməklə neftin milli həyatda yaratdığı oyanışı parlaq romantik səhifələrdə təqdim edir. Bakı neftinin ümumdünya şöhrətindən Azərbaycan xalqının duyduğu vəcd bütün dövrlər – kapitalizmin inkişaf etdiyi dövrdə olduğu kimi, bolşevik işğalından sonrakı neft sənayesinin dirçəlişi dövründə də, II dünya müharibəsi zamanı Bakı neftinin alman faşizmi üzərində qələbəyə verdiyi əvəzsiz töhfələrdən qürrelənəndə də inandırıcı verilir.

“Şor cüllütü” povestində XX əsrin əvvəlləri neft Bakısının səciyyəvi obrazı təqdim olunur. Povesti yazıçı iki versiyada işləmişdir. 1939-cu il nəşrindən sonra 1957-ci ildə yeni tarixi şəraitdə əsərə bir daha qayıtmış, təkmilləşdirmişdir. Dissertasiyada hər iki versiya nəzərdən keçirilərək fərq və üstünlükləri üzə çıxarılır. Yaxın keçmişin bilavasitə təsiri ilə yazıldığından povestin ilkin variantı daha çox realistik səciyyə daşıyır. Kompozisiya planı və başlıca süjet xətti hər iki variantda eyni olsa da, ikinci variantda yazıçı əsərə epizodlar və yeni surətlər artırmış, hadisələri daha əhatəli işləmiş, ilkin variantda epizodik görünən fəhlə obrazlarına daha geniş yer ayırmış, ümumən əsərdəki hər bir surəti xarakter səviyyəsinə çatdırmışdır. Povestdə Qulu, Vasili, Bağır kimi fəhlə obrazları, Musa, pristav, dəvəçi tacir, dükançı kimi varlı təbəqənin nümayəndələri, Fatma, Əsmər kimi ana-qadın obrazları, haqq tərəfdarı kənd müəllimi surəti təfərrüatlı və hərtərəfli işlənmişdir. İbiş, Cəbi, İbişin balaca bacısı Süriyyə, ağa balası Fərrux surətləri daha dərinlən, psixoloji nüanslara diqqət yetirməklə təqdim olunmuşdur. Bütün bu dəyişikliklər povesti XX əsrin əvvəllərində ağır uşaq həyatını əks etdirən realist əsərdən başlıca olaraq inqilabi fəhlə hərəkatından bəhs edən əsərə çevirir.

Bu baxımdan əsərin birinci variantının realizmi daha inandırıcı görünür. Bədii-sənədli əsərlərində neft Bakısının xalqın həyatında oynadığı müsbət inkişafdan vəcdlə söz açan Süleyman Vəliyev bu əsərdə neft tarixinin “qara mənzərələr”indən də yan ötmür. Povestdə

İbişin vaxtından tez uşaqlığından ayrılıb, ictimai şüurunun sürətlə formalaşması inandırıcı ardıcılıqla təsvir olunur. *Bu baxımdan o, rus yazıçısı Arkadi Qaydarın* “Timur və onun komandası” əsərindəki Timur və dostları ilə müqayisəyə gəlir. Təsadüfi deyil ki, həmin illərdə Süleyman Vəliyev Arkadi Qaydarın əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir². İctimai fəallığa görə İbiş surətini əgər 1930-cu illərin fəal inqilabi gəncliyinin obrazları ilə müqayisə etmək olarsa, realizminə görə daha çox Mir Cəlalın “Bir gəncin manifesti”³ romanındakı Bahar surəti ilə yanaşı gətirmək daha doğru olar. Bahar kimi İbişin obrazı da XX əsrin əvvəllərində aclıq-kasıblıq və səfəldən əzab çəkən millət balalarının acı həqiqətlərini üzə çıxarır, hələ azadlığına qovuşmamış Azərbaycan gerçəklərinin faciəsini əks etdirir. “Bir gəncin manifesti”ndə səslənən manifest bir daha Azərbaycan balalarının Baharın taleyini yaşamaması naminə səsləndiyi kimi, “Şor cüllütü” povestinin sonluğu da bunu xatırladaraq manifest səciyyəsi daşıyır.

Dissertasiyada neft Bakısının keçmişindən bəhs edən daha bir nümunə kimi “Bıqlı ağa” povesti tədqiqata cəlb olunur. Əsər 1937-ci ildə, inqilabi mövzunun Azərbaycan ədəbiyyatında təzə və geniş şəkildə işləndiyi dövrün təzahürüdür. Göstərilir ki, Süleyman Vəliyev üçün fəhlə mövzusu və inqilabi hərəkət kənardan gəlmə bir hadisə deyildi. “Bıqlı ağa” povesti prototipləri yazıçıya yaxşı tanış olan canlı obrazlar, həyat hadisələri üzərində qurulmuşdu. Bütün bunlar əsərə canlı nəfəs gətirmiş, inqilabi hadisələrin təsvirini verərkən, sosializm realizminin sxematik qəliblərindən çıxmağa imkan vermişdir. “*Əsəri oxuduqca, keçmişdə ibtidai üsulla işləyən Ramana mədənləri, böyük tarixi qala, ağır və dözülməz bir şəraitdə çalışan fəhlələr, tozlu, torpaqlı küçələrində qonka işləyən köhnə hisli Bakı gözümüzün qarşısında canlanır*”⁴. Povestdə təsvir olunan fəhlə

² Qaydar A. Hərbi sirr, malçış-kibalçış və onun möhkəm sözü haqqında nağıl, Bakı: Azərnəşr, 1938, 19 s.

³ Mir Cəlal. Bir gəncin manifesti. Bakı: Gənclik, 1980, 255 s.

⁴ Səbri Ə. Süleyman Vəliyev haqqında // Vəliyev S. Mübahisəli şəhər (roman). Bakı: Azərnəşr, 1962, 259 s.; s. 253

hərəkəti bir tərəfdən bolşeviklərin irəli sürdüyü quru inqilab şüar və tələblərini əks etdirirsə, digər tərəfdən insanlar arasındakı gərgin psixoloji münasibətlərə, mərdlik və ikiüzlülük, xeyirxahlıq və xəbislik, məkr-hiylə və sevgi-ülfət kimi mənəvi qarşılaşmalara nüfuz edir.

Tədqiqatda müəyyən olunur ki, bir sıra digər əsərləri kimi, “Bıqlı ağa” povestini də yazıçı sonradan işləmiş, təzə nəşrlərində cüzi dəyişikliklər etmişdir. 1957-ci ildə əsəri “Səadət yollarında” adı ilə çap etdirərkən də, “Seçilmiş əsərləri”nin 2-ci cildinə yenidən “Bıqlı ağa” adı ilə daxil edərkən də müəllif povesti təkmilləşdirmiş, müəyyən epizodlar, personajlar artırmışdır. Əsər beynəlmiləl inqilabi mövzuya müraciət etsə də, ilk növbədə milli səciyyəsi ilə seçilir. Burda Bakı neftinə - Ramana mədənlərinə sahib yad millətdən olan Şaparinskiyə, onun arxasında duran da çar idarə sistemi, polis, çarizm müstəmləkəçiliyidir. Öz haqqı uğrunda çarpışan fəhlə obrazlarını isə başlıca olaraq azərbaycanlılar – Mustafa, Abbas Əlican, Həmid, Eldar və b. kütləvi hərəkət iştirakçıları təmsil edir. Qütblərdən birində ağalar dünyasının pozulmuş mənəviyyat və əxlaqı durur. Hər şeyi pulla almağa öyrəşmiş ağaların mənəviyyat “fəlsəfəsi”nə qarşı yazıçı digər qütbdə əsl ağayana əxlaq və davranış nümunəsi olaraq Mustafa və Ninanın, Bıqlı ağa və Qızbəstin saf sevgisini, Mustafa və Bıqlı ağanın möhkəm dostluğunu, ağalara və satqınlara qarşı fəhlələrin mərdliyi və həmrəyliyi irəli sürür.

Birinci fəslin **“Beynəlxalq antifaşist mübarizədə azərbaycanlı obrazı”** adlı ikinci yarımfəslində Süleyman Vəliyevin müharibə mövzusunda əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında II dünya müharibəsini əks etdirən onlarla roman, yüzlərlə hekayə və povest, minlərlə poeziya nümunəsi yaranmışdır. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında müharibə mövzusunun özünəməxsusluğu burasındadır ki, bilavasitə cəbhə yollarında gördüklərini qələmə almış və milli nəsrdə müharibə həqiqətlərinin çox az toxunulmuş aspektlərinə nəzər salmışdır. “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”ndə deyildiyi kimi: *“Müharibə mövzusunda yazılan əsərlərdə tərcümeyi-hal, xatirə ünsürləri geniş yer tutmağa başlamışdır. Doğrudur, S.Vəliyev, H.Abbasadə,*

K.Dadaşoğlu (Məmmədov) kimi nasirlərin şəxsiyyətini onların baş qəhrəmanları ilə eyniləşdirmək olmaz. Bu müəlliflər bilavasitə şahidi olduqları hadisələri təsvir edəndə də ümumiləşdirmə yolu ilə getmiş, bədiilik qanunlarını gözləmişlər”⁵

Süleyman Vəliyev müharibənin ilk günlərindən sonunacan müharibə iştirakçısı olmuş, döyüş səhifələrini əsərlərində əks etdirən ilk yazıçılardan biridir. Süleyman Vəliyev müharibənin əvvəlindən Şimali Qafqazda, Krımda, Kerçdə rastlaşdığı mənzərələri sonradan “Kerç səhəri” (1976) povestində, çoxsaylı hekayələrində (“Rütbə”, “Mənə sən de”, “Çörək”, “Zorən qoca”, “Heyf o gözlərdən”, “Qurtuluş”, “Təşəkkür”, “Həyatın dadı” və s.). qələmə almışdır. Maraqlı hadisələr, canlı insan münasibətləri üzərində, müharibəyə müqavimət ruhunda yazılan bu əsərlər bioqrafik çizgilər daşdığına görə bu gün də oxucu diqqətini çəkə bilir.

Süleyman Vəliyevin müharibə mövzusunda ən böyük uğuru “Mübahisəli şəhər” romanı hesab olunur. Bu, yazıçının ilk romanı olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında beynəlxalq antifaşist müqavimət hərəkatını işıqlandıran ilk roman kimi də dəyərlidir. 1947-1948-ci illərdə qələmə alınan roman, sonradan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadə haqqındakı əsərləri qabaqlasa da, bəxti gətirməmiş, daha gec çap olunmuşdur. Əfsanəvi Mixaylodan bəhs açan Həsən Seyidbəyli və İmran Qasimovun “Uzaq sahillərdə” əsəri 1954-cü ildə işıq üzü görmüşdür. “Hərbi-vətənpərvərlik ədəbiyyatının incisi” sayılan “Mübahisəli şəhər”in 1957-1958-ci illərdə “Azərbaycan” jurnalında çap olunması yazıçının müharibədən sonra repressiyaya uğraması ilə bağlı idi.

Yazıçının verdiyi məlumata görə, “Mübahisəli şəhər” artıq 1948-ci ildə çapa hazır olmuş, hətta “Bakinski raboçi” qəzetinin 1948-ci il 8 fevral tarixli sayında Xalq şairi Süleyman Rüstəm bir məqaləsində digər əsərlər sırasında “Mübahisəli şəhər” romanının da adını çəkmişdir⁶. Əsər yalnız 1961-ci ildə rus dilində çıxdıqdan sonra

⁵ Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, 502 s.; s. 268-269

⁶ Vəliyev S. Seçilmiş əsərlər: 2 cildə, I c., Bakı: Yazıçı, 1983, s. 7

1962-ci ildə Azərnəşr tərəfindən kitab şəklində işıq üzü görmüşdür. Elə həmin ildə *“Moskvada çap olunan “Məlumat bürosunda deyilməyənlər haqqında” adlı kitabda (Dövlət Siyasi Ədəbiyyat Nəşriyyatı) S.Vəliyevin də adı faşizmə qarşı müqavimət hərəkəti iştirakçıları sırasında çəkilməmişdir”*⁷. Romanı SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri Georgi Markov Yazıçıların IV Ümumittifaq qurultayında müharibə mövzusunda əsərlər sırasında təqdir etmişdir.

Tədqiqat müəyyənləşdirmişdir ki, roman hadisələrin birbaşa izi ilə, yazıçının həyatından epizodlar da daxil olmaqla qələmə alınmışdır. S.Vəliyevin 1945-ci ildə yazdığı, 1959-cu ildə *“Əncir ağacı”* kitabında çap etdirdiyi *“İtaliya–Misir (xatirələr)”* əsərindən də görünür ki, İtaliyanın *“Livorno əyalətində Kastalina rayonunun Vitalbo dağları ətrafında Cüzeppe Haribaldi adına partizan dəstəsi”*ndə vuruşan S.Vəliyevin xatirələri⁸ romandakı bir sıra obrazlar və epizodlarla tam uyğun gəlir. Vitalbo dağlarında vuruşan azərbaycanlıların Triqlava dağlarındakı həmyerlilərimizdən xəbəri olmuş, hətta Süleyman Vəliyev Mirdamət Seyidovla məktublaşmışdır.

“Mübahisəli şəhər” romanı əsas qəhrəmanı Aslan olmaqla, italyan, sloven, azərbaycanlı və s. millətlərdən olan partizanların Yuqoslaviyada Triqlava dağlarında, Triyest şəhərində şücaətlərini, faşizmə qarşı xalqların birgə mübarizəsini olmuş əhvalatlar, maraqlı bədii intriqalar, təsvirlər vasitəsilə oxucuya çatdırır. Milli vətənpərvər Aslanın obrazı ilə yanaşı, romanda Sila, Zora, Anita, Pavlo, Rade, Avqust, Çuq və b. rəngarəng surətlər yaradılmışdır. Romanın əsas ideyasını Triqlav dağlarında müxtəlif millətlərin antifaşist mübarizəsinin hərtərəfli təsviri təşkil edir. *“Yazıçının təsvir etdiyi partizan dəstəsinə İtaliya kommunistləri, Yuqoslaviya vətənpərvərləri, müxtəlif millətlərə mənsub sovet adamları daxildir. Müəllif onları birləşdirən hisslərdən, faşizm əsarətindən xilas olmaq*

⁷ Səbri Ə. Süleyman Vəliyev haqqında // Vəliyev S. Mübahisəli şəhər (roman).

Bakı: Azərnəşr, 1962, s. 253

⁸ Vəliyev Süleyman, Əncir ağacı (hekayələr, xatirələr). Bakı: Uşaqgənclənəşr, 1959, 102 s.; s. 71

arzusundan, partizanların igidlik və insanpərvərliyindən iftixarla danışır. Romanın əsas qəhrəmanlarından olan Aslan əsirlikdə də, partizan dəstəsində də cəsür, səxavətli, fədakar döyüşçü, alovlu vətənpərvər kimi hərəkət edir”⁹.

Romanda beynəlxalq antifaşist mübarizə hərəkətində azərbaycanlıların rolu kütləvi səhnələrdə göründüyü kimi, başlıca olaraq Aslan obrazında təcəssüm olunmuşdur. Triyestin alınması uğrunda partizan döyüşlərində bu obrazın yerini və miqyasını yalnız şöhrətli Mixaylo – Mehdi Hüseynzadə ilə müqayisə etmək olar. Bu baxımdan müqayisələr S.Vəliyevin “Mübahisəli şəhər” və İmran Qasimovla Həsən Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” romanlarında oxşar epizod və motivləri də üzə çıxarmışdır. “Uzaq sahillərdə” romanındakı Mixaylo, Vasilin, Ancelika dostluğunda Aslan, Sila, Anita (və ya Zora) obrazlarının əks-sədasını izləmək olar. Digər tərəfdən hər iki romanda almanların partizanların içinə yeritdiyi xəfiyyələrin partizan dəstələrinin tez-tez yerini dəyişməsinə səbəb olması motivi əksini tapmışdır. Müqayisələr də göstərir ki, hər iki romanın əsaslandığı materiallar reallıqda baş vermiş hadisələrə əsaslanır.

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“Müasirlik konsepti tarix kontekstində”** adlanır və iki yarım fəsildən ibarətdir. “Müasirlik” konseptinin müasir elmi anlayışı haqqında deyilir: *“Müasirlik” tarixi kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də estetik anlayışdır. “Modern”, “modernizə” terminləri ilə paralel işlənən müasirlik, çağdaşlıq sözünün ifadə etdiyi bu və ya digər məzmunu müəyyənləşdirmək çox vaxt tarixi konkretlik tələb edir. Azərbaycan dilində estetik məfhum olaraq “müasirlik” sözünün işlənmə tezliyi ən çox ötən əsrin 20-30-cu və 60-70-ci illərində olmuşdur”¹⁰.*

⁹ Seyidov Y. Müasir dövrdə nəsr (1954-1966) // Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, s. 269

¹⁰ Həbibbəyli İ., Əlişanoğlu T. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı: 2 cildə, I cild, Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 800 s.; s. 58-96; s. 59

Önəmlidir ki, daim tarix və müasirliyin qovşağında yazıb-yaradan Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında həm 1920-1930-cu illərin, həm də 1960-1970-ci illərin çağdaşlıq mövzuları qabarıq olmuşdur. Əsərlərini bilavasitə yaşadığı həyatın, bioqrafiyasının süzgəcindən keçirib qələmə alan yazıçı üçün 1920-1930-cu illər inqilabi keçmişlə yanaşı, yeni cəmiyyət quruculuğu prosesləri ilə bağlı idisə, 1960-cı illərdən başlayaraq mülayimləşmə dövrünün irəli sürdüyü mövzular: repressiya həqiqətlərinin inikası, II dünya müharibəsi hadisələrinin təsviri, müasir insan mövzusunun dərkli ümumdə əhəmiyyət kəsb etmişdir.

İkinci fəslin **“Repressiya mövzusu müasirlik aynasında”** adlanan birinci yarımfəslində Süleyman Vəliyevin sovet dövründə repressiya həqiqətlərini əks etdirən əsərləri tədqiqata cəlb olunur. Sovet dövrü repressiyaları həmin ictimai-siyasi quruluşun mövcud olduğu yetmiş il ərzində müxtəlif şəkillərdə davam etsə də, senzura səbəbindən Azərbaycan ədəbiyyatında geniş surətdə əksini tapa bilməmişdir. 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəllərində stalinizmin ifşası ədəbiyyatda müəyyən qədər yer alsada, bu əsərlər daha çox 1937-ci ilin repressiyalarına toxunmuşdur.

II dünya müharibəsində əsir düşmüş, lakin böyük qəhrəmanlıqlar göstərərək vətənə dönməyə nail olmuş insanların sonrakı taleyi haqqında Azərbaycan ədəbiyyatında söz açan ilk yazıçı Süleyman Vəliyev olmuşdur. Yazıcının bir sıra əsərlərində toxunduğu bu mövzu faktik olaraq həm də 1940-cı illərin repressiyalarından ilk dəfə bəhs açır. Süleyman Vəliyev 1945-ci ildə qələmə aldığı “İtaliya–Misir” xatirə əsərində azərbaycanlı sovet əsgərinin İtaliyanın faşist işğalından azad olunmasından sonra vətənə doğru çətin yolunu təsvir etmişdir. Yüksək vətənpərvərlik mövqeyindən qələmə alınmış həmin yolun sovet hərbi düşərgələrinə aparıb-çıxarmasını isə yazıçı daha sonralar, 1988-ci ildə “Qanadı sınımış quş da uçarmış” əsərində etiraf edir.

Süleyman Vəliyev sovet hərbi düşərgəsində keçmiş əsirlərin çəkdiyi müsibətlərdən danışarkən, yalnız xatirələrə deyil, kifayət qədər sənədli materiallara da müraciət edir. Vaxtilə sovet hökumətinin Yaxın və Orta Şərq ölkələrində olan hərbi missiyanın

rəisi “bir neçə xatirə oçerki və sənədli povestlərin müəllifi olmuş” Anisim Vasilyeviç Karasovun “Afrika xatirələri”ndən parçaları¹¹ misal gətirmək olar. II Dünya müharibəsindən sonra keçmiş əsirlərin sürgün həyatını təsvir edən əsərlər yaranmışdır. Dünyaca məşhur dissident yazıçı, Nobel mükafatı laureatı Aleksandr Soljenitsin “İvan Denisoviçin bir günü” əsəri 1961-ci ildə “Noviy mir” jurnalında çap olunduqdan sonra tez bir zamanda əks-səda doğurmuş, düşərgə həqiqətlərini geniş oxucu kütləsinə tanıtmışdır. SSRİ-dən xaric edildikdən sonra işıq üzü görmüş “Arxipelaq QULAQ” çoxcildliyi¹² isə sənədli təfərrüatlarla sovet rejiminin yaratdığı sürgün həyatını ifşa etmişdir.

Süleyman Vəliyev sürgün həyatının təsvirində başqa yolla gedir. İstər Çelyabinsk Sink zavodunda, istərsə daha sonrakı uzaq Sibir tayqasında olarkən təfərrüatlara çox yer vermir, ictimai-siyasi rejimin ifşasına aludə olmur. Repressiya həqiqətlərini sanki məlum faktlar kimi qeydə alaraq, daha çox bu rejimin məngənəsində davam gətirən, əyilməyən, sınımayan insanların təsvirinə önəm verir. Süleyman Vəliyev mübariz insan konsepsiyasına üstünlük verir, rejimi hər şəraitdə yaşayan, qurub-yaradan insanları fərqləndirməyə çalışır. O, hər yerdə dadına çatmış müsbət insanların obrazlarını yaratmaqla yalnız müsbət nümunələri dəyərləndirir və təbliğ edir, pisləklərin üstündən isə keçməyə çalışır.

Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında mühüm yer tutan ikinci romanı “Düynlər” heç də birmənalı qarşılanmamışdır. Adı çəkilsə də¹³, haqqında resenziya dərc olunsada¹⁴, bütövlükdə mühüm mövzuda olan əsərin üzərindən sükutla keçilmişdir. Müasirlik

¹¹ Karasov A.V. Afrika xatirələri // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 yanvar 1982

¹² Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. М, Альфа-книга, 2010

¹³ Arif M. Sənətkar qocalmır. Bakı: “Yazıçı”, 1980, s. 68; Cəfərov M. Azərbaycan sovet nəsrinin vəziyyəti və inkişaf yolu haqqında Azərbaycan yazıçılarının IV qurultayında məruzəsi // “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1 yanvar 1966-cı il; Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967, s. 235-236

¹⁴ Seyidov Y. Düynlər açılır. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 6 avqust 1966-cı il

tematikasına müraciət edən yazıçı əsərdə bilavasitə repressiya motivinə toxunurdu. Romanın qəhrəmanı Vasif stalinizm dövründə sürgündə olmuş və vətənə qayıdaraq həyatını yenidən qurmağa çalışan bir insandır. Şəksizdir ki, Vasif obrazı həm də avtobioqrafik çizgilər daşıyır. Lakin 1960-cı illərin ortalarından artıq “mülayimləşmə dövrü” bitmişdi və stalinizm dövrünün tənqidinə ideoloji qadağalar qoyulmuşdu. Təsadüfi deyil ki, həmin dövrdə birbaşa repressiya mövzusunə dair əsərlərin sayı Azərbaycan ədəbiyyatında çox deyildir. Rəsul Rzanın “Qızıl gül olmayaydı” (1958-1964), Əlağa Kürçaylının “Nargindən əsən külək” (1961), Mehdi Hüseynin “Qara daşlar” (1957), “Yeraltı çaylar dənizə axır” (1964-1965), Bayram Bayramovun “Arakəsmələr” (1966), Bəxtiyar Vahabzadənin “İki qorxu” və s. əsərlərin adını çəkmək olar. İstər-istəməz yazıçılar mövzuya dolayısı ilə, pərdəli şəkildə toxunurdular.

“Düynlər”in əsas konfliktini şəxsiyyət və onu məhv etməyə çalışan mühit arasındakı münaqişə təşkil edir. Məmməd Arif “Müasirlik, novatorluq, kamillik” adlı məqaləsində “Düynlər” romanını məhz bu sırada xatırladırdı: *“Dəli Kür”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Tamaşa qarının nəvələri”, “Düynlər” kimi roman və povestlərimizdə həyat və insanlar ciddi konfliktlər əsasında, dərin psixoloji təhlil yolu ilə, bütün ziddiyyət və mürəkkəbliyi ilə təsvir olunmuşdur*¹⁵. Romanın təhkiyəsini baş qəhrəmanın psixoloji durumu və daxili düşüncələrindən quran yazıçı mühitin necəliyini də lakmus kağızı kimi bu nöqtədən, əsl insan dəyərlərindən izləyir, təqdim edir. Romanın ilk səhifələrindən Balaxanla Vasif arasındakı fərqlər mənəvi sferada baş verir. Vasifin sürgündən qayıtması ilə başlayan əsərdə yazıçı ölkədə baş verən gerçəklərin üzünə cəsarətlə baxır. Repressiya faktoru ilə birgə, müəllifi də, onun baş qəhrəmanını da ilk növbədə cəmiyyətin, insanların bu hadisəyə münasibəti, insanlar arasında yaşanan gərgin psixoloji münasibətlər düşündürür. Sonda qəhrəmanın qələbəsində yazıçı yüksək dəyər verdiyi dostluq, insanlıq, əmək adamlarının saf-təmiz əxlaqı, həmrəyliyi, bir-birinə dəstək olması və s. kimi bəşəri

¹⁵ Arif M. Sənətkar qocalmır. Bakı: “Yazıçı”, 1980, s. 68

keyfiyyətlərə önəm verir. Romanda bu cəhətləri Vasif, Pakizə, Mustafa, Sima, Nəcibə xala, qoca çoban, Lazım və s. personajlar əks etdirir.

Süleyman Vəliyevin insana inam fəlsəfəsi reallıqlara güzgü tutmaqla yanaşı, eyni zamanda idealist-romantik səciyyə daşıyır. SSRİ Yazıçılar İttifaqının sədri, yazıçı Georgi Markov bu barədə yazırdı: “Yazıçı S.Vəliyevin müvəffəqiyyətlərinin səbəbləri üzərində düşünəndə mənimlə yoldaşcasına söhbət zamanı özünün etiraf etdiyi bu sözlər həmişə yadıma düşür: “– *Həyatı sevirəm, insanları sevirəm! Yaşadığım illər ərzində acılı-şirinli günlər keçirmişəm. Həmişə də insana inanmışam. Elə buna görədir ki, istər fərahli anlarımda, istərsə də qüssəli dəqiqələrimdə adamlarla görüşürəm...*” Bunlar sözgəlişi deyilməmişdir. Süleyman Vəliyev əsərlərini yazanda böyük həyat təcrübəsinə, sovet adamlarının əmək və döyüş hünərlərinə bələd olmasına əsaslanır. O, bütün bunların qədir-qiymətinə yaxşı bilir... Bəlkə də məhz bütün bunlara görədir ki, Süleyman Vəliyevin kitablarında yaradılan obrazlar parlaq və inandırıcıdır”¹⁶.

Süleyman Vəliyevin insana inam fəlsəfəsi ilə yaşadığı mənəvi repressiyalar mühiti arasındakı təzadın bədii dərkəi bütünlükdə yazıçının yaradıcılığının mahiyyətini təşkil edir. Ədibin əsərlərinin bu gün təsirini itirməyən enerjisi həmin müasirlik keyfiyyətləri ilə bağlıdır.

İkinci fəslin “**Zamanın təzadları və müasir insan mövzusu**” adlanan ikinci yarımfəslində Süleyman Vəliyevin 1960-1980-ci illərdə qələmə aldığı müasir tematikalı əsərləri tədqiqata cəlb olunmuşdur. 1950-ci illərin sonları, 1960-cı illərdən ədəbiyyatın insana baxışı dəyişdiyi zaman Süleyman Vəliyev buna bir neçə istiqamətdə yer verir: zamanın təzadlarına müasir insanın münasibəti (“Düynlər”); müasirlik tələbi və tarixi həqiqətlərə yenidən baxış (“Daşlı bulaq”); beynəlxalq mövzuda insan mənzərələri (“Əncir

¹⁶ Марков Г. О Сулеймане Велиеве – авторе этой книги // Велиев Сулейман, Избранное (повесть, роман). Перевод с азерб., Москва: Худ. литература, 1983, с. 4

ağacı”, “Nil suyu”, “Bir salxım üzüm”, “Fəllahın arzusu”, “Dağılmış yurd”, “Şillə”, “Şəkil” və s. hekayələr, “Türk qızı” povesti, “Qanlı ocaq” romanı). Hər yerdə yazıçı zamanın eybəcərliklərinə qarşı insan humanizmini qoyur, insani dəyərləri təcəssüm etdirir.

Zamanla yaşayan Süleyman Vəliyevin yaradıcılığının bütün dövrlərində bilavasitə istehsalat mövzusunda yazdığı və ya da istehsalat həyatının əks olunduğu bədii və bədii-sənədli əsərləri vardır. Bu əsərlərə “Qulam müəllim”, “Qubkin və Yusif”, “İlk qəhrəman”, “Gözlərimin işığı”, “Məhəbbət buzu əridir”, “Usta Pirinin ulduzları”, “İşıqlıq”, “Dumanlı gündə” və s. onlarla hekayə və povestlərini, “Düynlər”, “Daşlı bulaq” kimi romanlarını misal göstərmək olar. Süleyman Vəliyevin istehsalat mövzusunda əsərləri sxematik xarakter daşımır, bilavasitə canlı həyatla bağlıdır.

Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında uzun müddət üzərində işlədiyi “Daşlı bulaq” romanı (1950-1980) mühüm yer tutur. Yazıçı romanı həyatının acılarını bölüşmüş sevimli həyat yoldaşına həsr etmişdir. Romanda yazıçı ağır taleyə sinə gərən insanların möhkəm iradəli, romantik xarakterindən həyatın romantikasını ifadə etmək üçün bəhrələnmişdir. Yazıcının başlıca uğuru onda idi ki, daha sonrakı illərin mənəvi ab-havasını da mətnə hopdurmuş, tarix və müasirlik kontekstində sovet həyat tərzinin dəyişməz gerçəkliklərini təqdim edə bilmişdi. Bu cəhətləri ilə “Daşlı bulaq” romanı Azərbaycan nəsrində hələ 1950-ci illər üçün səciyyəvi olan Mirzə İbrahimovun “Böyük dayaq”, İsmayıl Şıxlının “Ayrılan yollar”, Sabir Əhmədlinin “Aran”, İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx”, Mehdi Hüseynin “Qara daşlar” və s. kimi romanların sırasını zənginləşdirir.

Sosialist realizmi əsərləri bir qayda olaraq nikbin sonluqla bitməli, oxucuda xoşbəxt həyat illüziyası doğurmalı idi. Süleyman Vəliyevin də əksər əsərləri bu qaydadan kənarda deyil, həyatın ən çətin sınaqlarını əks etdirən süjetlər sonda ümidlər doğurur. Lakin “Daşlı bulaq” romanının sonluğu kədər və nisgillə qələmə alınmışdır. Yazıçı həyatın çətinliklərini bölüşdüyü ömür-gün yoldaşının yoxluğunu oxucudan gizlədə bilmir. Roman sovet dövründə böyük çətinliklər çəkmiş insanın acı taleyini, mübarizə və həyat eşqi ilə dolu ömür yolunu işıqlandırdığı üçün böyük

rezonans doğurmuşdur. “Drujba narodov” jurnalında çap olunduqdan sonra romanın əks-sədası bütün sovet ölkəsində yayılmışdır: “Qırğızıstan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, yazıçı Əziz Saliyev “İzvestiya” qəzetində məqalə dərc etdirmiş, Ukraynanın görkəmli yazıçısı V.Reçmedin “Vitçizna” jurnalında “Aydın nəzərlər” oçerkində yazmışdı ki, S.Vəliyevin təsvir etdiyi adamlar onun “Sibir kəşfləridir”. Məşhur rus tənqidçisi İqor Motyaşov S.Vəliyevə həsr etdiyi “Sədaqət” adlı məqaləsində yazmışdır: *“S.Vəliyevin həyatı maraqlı və gərgin hadisələrlə, çətin sınaqlarla zəngindir... Sanki zamanın heç bir qovğası ondan yan keçmək istəməyib. Onun həyatı əfsanəyə bənzəyir. Dözümlük, mərdlik, sədaqət əfsanəsidir...”*¹⁷

Süleyman Vəliyevin beynəlxalq mövzuda qələmə aldığı “Türk qızı” povesti (1962) də müasirlərimizin həyatından söz açır. Povestdə Gülbahar, Tofiq və bütünlükdə türk tələbələrinin simasında əsl türk xarakteri qabardılmışdır. Povest sovet ideologiyası mövqeyindən, kapitalist ölkələrində hökm sürən rejimlərin ifşasına yönəlsə də, əsas surətlərin simasında yazıçı mərd və insanpərvər türk gəncliyinin obrazını yaratmışdır.

1980-ci illərdə qələmə aldığı “Qanlı ocaq” romanında Süleyman Vəliyev beynəlxalq aləmdə aktual olan daha bir münaqişədən yəhudi-fələstin qarşıdurmasından bəhs edir. Roman başlıca olaraq fələstin xalqının azadlıq mübarizəsindən söz açır, eyni zamanda sionizmə qarşı ərəb və yəhudi xalqlarının dostluğu ideyası irəli sürülür. Geniş həcmli roman onlarla surətlər vasitəsilə Fələstin torpağında cərəyan edən hadisələri, sionistlərin bu torpaqları tədricən ələ keçirməsi və fələstin xalqını sıxışdırması, fələstinlilərin acı taleyi, kasıb güzəranı, işsizliyə düşər edilməsi, eyni zamanda müqavimət hərəkətində birləşməsi, vahid cəbhədə azadlıq uğrunda çarpışmasını parlaq şəkildə əks etdirə bilmişdir.

Süleyman Vəliyevin beynəlxalq mövzuda qələmə aldığı əsərlər yazıçının müasir insanın ağına və əqidəsinə inamından doğur, insanlığın sabahına böyük inam bəslədiyini bədii şəkildə təsdiq edir.

¹⁷ Əhmədov C. Fırtınadan doğan qəhrəmanlar // Vəliyev S. Daşlı bulaq, Bakı: Yazıçı, 1987, s. 9

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Süleyman Vəliyevin yaradıcılıq poetikası**” adlanır. Yazıcının bədii üslubu, əsərlərinin janr-kompozisiya xüsusiyyətləri, dili, təsvir vasitələri tədqiq edilir, təhlil və şərh olunur. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bədii cərəyanlarından biri olan sosialist realizminin aparıcı mövqeyi ilə şərtlənir. Bu ədəbi cərəyanın müəyyən qəti estetik normaları olduğu məlumdur. Elçin yazır: *“Bir küll halında götürsək, sovet dövrü ədəbiyyatının əgər belə demək mümkünsə (elə bilirəm ki, mümkündür), bədii-estetik faciəsi onda idi ki, fərdi səciyyəli bu seçimi istedadlar yox, sistem etmişdi: sosrealizmi məcburi ədəbi metod kimi hakimliyə gətirmişdi və təxminən 1924-56-cı illər arasında – Sistemin ədəbi ideologiyası formalaşdığı vaxtdan Sov.İKP-nin XX qurultayında Nikita Xruşşovun Stalin kultuna qarşı söylədiyi məruzəyə qədərki dövrdə – yaradıcılığa başlamış yazıçılar (eləcə də rəssamlar, bəstəkarlar, memarlar, rejissorlar və s.) sosrealizmə məhkum edilmiş yaradıcı insanlar idi”*¹⁸. Həmin normalara əməl etmək yazıçılar üçün asan olmasa da, öz istedadlarının gücünə zamanın sözünü deyər, əsl bədii nümunələr yarada bildilər.

Üçüncü fəslin “**Bədii konflikt və onun süjet həlli**” yarımfəslində Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında konflikt və süjet məsələləri nəzərdən keçirilir. Yazıcının uğurunu təmin edən cəhətlərdən biri yaşadığı dövrün ziddiyyətlərini düzgün təyin etməsi və həmin ziddiyyətləri əsərlərində bədii konfliktə çevirə bilməsidir. Bədii nəsrə aid zəngin sənətkarlıq vasitələrindən istifadə etsə də, konfliktin ifadəsində başlıca olaraq süjetə əsaslanır. *“Əsərdə inkişaf etdirilən əsas əhvalat bədii əsərin süjetini təşkil edir. Sənətkar çalışır ki, öz ideya, məqsəd və görüşlərini doğru və kamil ifadə edə bilən bir süjet qursun”*¹⁹. S.Vəliyevin əsərlərində bədii konfliktin süjet həlli mükəmməldir, müəllif ideyasını bütünlükdə süjetə yükləyə və süjet vasitəsilə ifadə edə bilər. Janrın tələbi ilə yığcam, bırxətli, ya da şəxəli olmasından asılı olmayaraq, Süleyman Vəliyevin

¹⁸ Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında. Məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı: Mütərcim, 2010, s.76, -s. 4

¹⁹ Mir Cəlal, Xəlilov P., Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: “Maarif”, 1972, s.280, -s. 65

əsərlərində süjet bütün ünsürləri ilə oxucu diqqətini özündə cəmləyən və onu məharətlə yazıçı mətləbinə doğru aparan magistral yoldur.

Üçüncü fəslin **“Janr təyinatı və kompozisiya dolğunluğu”** adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, Süleyman Vəliyev ədəbiyyat və sənətin sirlərinə dərinlən bələd olan yazıçı olmuşdur. Yaradıcılığının ilk mərhələsindən geniş müaliə və həyatı yaxından görüb-duyma istedadı onun qələmini daim itiləşdirmiş, zənginləşdirmişdir. Yazıcının bəzi əsərlərini hər yeni çapında yenidən işləməsi, bədii cəhətdən cilalaması da bunu sübut edir. Süleyman Vəliyevin janr duyğusu güclü olmuşdur. Yazıcının dörd iri həcmli romanı – “Mübahisəli şəhər”, “Düynlər”, “Daşlı bulaq”, “Qanlı ocaq”, hər biri öz dövrünün mühüm ideyalarını – müharibə həqiqətləri, repressiya həqiqətləri, cəmiyyət həqiqətləri, müstəmləkə xalqlarının azadlığı ideyalarını ifadə etməklə yanaşı, onlarla obraz və xarakterlərdə yazıcının ömür boyu inkişaf etdirdiyi mübariz insan konsepsiyasını da təcəssüm etdirir. Süleyman Vəliyevin həmçinin “Bıqlı ağa”, “Şor cüllütü”, “Kerç səhəri”, “Türk qızı”, “Mən necə dirildim”, “İşıqlıq”, “Qürbətdən vətənə”, “Məhəbbət buzu əridir”, “Dumanlı gündə” və s. kimi povestləri, “Usta Pirinin ulduzları” sənədli povesti, “Qanadı sınımış quş da uçarmış” memuar əsəri yazıçı ideyasını konkret həyat materialı və insan taleləri üzərində ehtiva etdirməklə dövrün geniş panoramını yaratmışdır.

Mixail Baxtin yazır: *“Materialı təşkilləndirən kompozisiya formaları teleoloji, xidməti, hardasa narahat səciyyə daşıyır və surf texniki dəyəərə malikdir: arxitektonik tapşırığı nə dərəcədə uyğun yerinə yetirirlər. Kompozision formaları arxitektonik formalar təyin edir, seçir”*²⁰. Süleyman Vəliyevin iri janrlarda – roman və povestdə ifadə etdiyi ideyanın kompozisiya həlli, bir qayda olaraq, dəqiq və dürüstdür. Yazıçı əsas komponent süjet olmaqla rəngarəng kompozisiya ünsürlərindən yeri gəldikcə, düzgün tənəsübdə, bədii zərurət olaraq istifadə etmişdir.

Süleyman Vəliyev əsərlərində hadisələri bilavasitə canlandırmağa üstünlük verdiyindən kompozisiyada təhkiyə komponentlərini

²⁰ Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики, «Художественная литература», Москва: 1975, 504 с.; s. 21

(hadisələrin nəqli, dialoq) təsvir üsulları (peyzaj, portret) ilə daim növbələşdirir. Hər iki tip elementlər yazıçının yaradıcılığında mühüm və zəngindir. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığına sənədlilik xasdır, o, mövzu və ideyalarını həyatdan alır. Buna görə də, yazıçı sənədli janrda olduğu kimi, digər əsərlərində də məktub, xatirə, ricət və s. kimi süjetdən kənar elementlərdən bacarıqla istifadə edir. Bütövlükdə, Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı süjet və kompozisiya sənətinin zəngin palitrasından məharətlə yararlanır. Əsərlərinin janr təyinatı kompozision dolğunluqla tamamlanır.

Süleyman Vəliyevin yaradıcılıq poetikasının tədqiqi göstərir ki, zəngin ifadə vasitələrini ehtiva etməklə yazıçının üslubu fərdi özünəməxsusluğu ilə seçilir. S.Vəliyev yaradıcılığı boyu onu düşündürən problem və ideyaları eyni dərəcədə yüksək bədii mükəmməlliklə ifadə edə bilmişdir.

Üçüncü fəslin **“Bədii dil və ifadə sənətkarlığı”** yarım-fəslində göstərilir ki, bədii əsərin dili düşüncə predmeti ilə, yazıçının ideya-mətləbləri ilə sıx bağlı olduğundan Süleyman Vəliyevin nəsr dili məxsusi seçilir. Bu dil hərəkət üzərində qurulmuşdur, “hərəkət dili”dir. Hadisələrin çevik təsviri sadə cümlə sintaksisinə əsaslanır. Dialoq Süleyman Vəliyevin əsərlərində böyük yer tutur. Yalnız hadisələri zənginləşdirən kompozisiya ünsürü kimi deyil, eyni zamanda hadisələrin inkişafında iştirak edən süjetin hissəsini təşkil edir. Monoloji formadan yazıçı qəhrəmanının və personajların daxili psixoloji yaşantılarını, düşüncələr sırasını verərkən istifadə edir.

Sadə, birmənalı ifadə tərzii Süleyman Vəliyevin bədii təsvir vasitələrindən istifadəsində aydın özünü göstərir. Yazıçı mürəkkəb təşbih və məcazlardansa ən çox bədii sifət və epitetlərə üstünlük verir. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında təfərrüat sırası bəzən bədii detallarla zənginləşir. Yazıçının bədii detallardan istifadə tərzii seçimlidir. Bir çox əsərlərində sadə təfərrüatlara daha geniş yer verdiyi halda, bəzi əsərlərində yazıçı bədii detal mənalımlarına da xüsusi diqqət verir. Yazıçı peyzaja əsərlərində tez-tez müraciət edir, ona əlahiddə deyil, hadisələrin təbii fonu və obrazların əhval-ruhiyyəsinin davamı kimi diqqət yetirir. Geniş bəhrələndiyi bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin təbii, publisistik gücündən, ifadə səlisliyindən də eyni dərəcədə istifadə edir. Süleyman Vəliyevin nəsr dili ədəbi dilin

gözəlliyyə arxalanır, dialekt və ləhcə “pozuntuları”na yer verməyib, ədəbi-bədii dil normalarını qoruyur.

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında ulu öndər Heydər Əliyev sovet dönəmində yazıçıların rolu və xidmətlərindən birinin də məhz Azərbaycan dilini qoruyub-saxlamaqdan ibarət olduğunu söyləmişdir. *“Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində, bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var. Bu gün danışdığımız dil 20-ci ildə danışılan dil deyil”*²¹. Təhlillər göstərmişdir ki, Süleyman Vəliyevin nəsr dili bu baxımdan ən layiqli örnəklərdən olmuşdur.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** bölməsində tədqiqata yekun vurulur, əldə olunan elmi qənaətlər ümumiləşdirilir. Göstərilir ki, Süleyman Vəliyevin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəxas yer tutur. Sovet dövrünün ziddiyyətlərini yaşamış yazıçı quruluşun gətirdiyi yeniliklərlə yanaşı, çətinliklərini də qələmə almış, milli insanın yarım əsrdən də artıq keçdiyi həyat tarixçəsini bədii əsərlərində əks etdirmişdir. Nəticədə Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında özünəməxsus mübariz insan konsepsiyası formalaşmış, insanla zamanın mübarizəsi, daim gələcəyə can atması, özünü təsdiqi və azadlığı uğrunda çarpışması təcəssüm olunmuşdur. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığına həsr olunmuş ilk dissertasiya olan tədqiqat işi yazıçının zəngin irsinin daha geniş araşdırılmasının vacib olduğunu üzə çıxarmışdır.

Tədqiqat işinin məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında neft Bakısının obrazı. Dil və ədəbiyyat beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal Ləman nəşr-polıqr. MMC. Bakı. 2017310-314

²¹ Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il Azərbaycan Yazıçılarının X qurultayında nitqi // Azərbaycan Yazıçılar Birliyi – 75. Bakı: 2009

2. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında XX əsr həqiqətləri. Sumqayıt Dövlət Universiteti. “Elmi xəbərlər” Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt. 2017 cild 13 № 1 s.28-31

3. Проблема репрессий в творчестве Сулеймана Велийева. Научный Вестник Международного Гуманитарного Университета, Сборник научных работ. Odessa 2017 Випуск 31, том 1 с.168-171

4. Süleyman Vəliyevin yaradıcılığında bədii dil və ifadə sənətkarlığı. Sumqayıt Dövlət Universiteti. “Elmi xəbərlər” Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Sumqayıt, 2018 cild 14 № 2, 25-31

5. Особенности поэтики Сулеймана Велиева. Министерство Освіти і Науки України Державний Вищий Навчальний Заклад «Ужгородський Національний Університет», Закарпатські Філологічні Студії. Україна. 2018, №4 Том 2, 127-134.

6. Творческая поэтика Сулеймана Велийева. Вестник Карагандинского Университета. Серия Филология. Kazakistan. 2018, № 3(91), 51-55

7. Творческая поэтика Сулеймана Велийева. Хуманитарни Балкански Изследвания. Bolqariya. 2018, №1, 8-12.

8. Süleyman Vəliyevin “Daşlı bulaq” romanında tarix və müasirliyin vəhdəti. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı, 2019, № 1, 72-77

9. Humanistic ideas and the image of a struggling human being in the work of Suleyman Valiyev. Revista Girento &Dirento Brazilya. 2020. №9, 782-793

10. Süleyman Vəliyevin sadə sintaksisi. Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları (24-25 noyabr), SDU-nun nəşri. Sumqayıt. 2016, 253-254.

11. Проблемы культа личности в творчестве Сулеймана Велиева. Научно-издательский центр «Актуальность.РФ» EURASCIENCE XXII Международная научно-практическая конференция. Сборник статей. Москва. 30 июня, 2019, 157-159.

12. Süleyman Vəliyevin əsərlərində XX sərin qlobal həqiqətləri. Elmlərarası inteqrasiya: Linqvodidaktik, linqvokulturologiya və psixolinqvistik aspektləri. Beynəlxalq elmi konfransı. Sumqayıt: SDU-nun nəşri. Sumqayıt. 19-20 dekabr 2019, 222-223

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 dekabr 2021 il tarixində saat 13⁰⁰ Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.5008, Sumqayıt şəhəri, 43-cü məhəllə.

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları www.sdu.edu.az rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 19 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:
Kağızın formatı:
Həcm: 42075
Tiraj: 70